

Examination of the Emergence and Development of the Philosophy of Education in the Qom Seminary Over the Last Century

Mohammad Davoudi¹

This article was written with the support of the Permanent Secretariat of the Congress of the 100th Anniversary of the Re-establishment of the Qom Seminary and the Achievements and Tributes of Grand Ayatollah Hajj Sheikh Abdul Karim Haeri.

1. Associate Professor, Educational Sciences, Hawza and University Research Institute, Qom, Iran.

mdavoudi@rihu.ac.ir

Received: 2025/03/14; Accepted 2025/08/20

Extended Abstract

Introduction and Objectives: Throughout history, Islamic seminaries (ḥawzah) have consistently undertaken the mission of promoting religion, ethics, spirituality, and the education of society, adapting their efforts to the conditions and available resources of each era. These seminaries trained the necessary human resources—including teachers, preachers, Imams of congregational prayers and Friday prayers—and through the establishment of schools and maktab-khānaḥs, contributed directly to the education of the public. A brief historical review shows that, in addition to educational activities, seminaries have played a pioneering role in research and knowledge production in the field of education, generating works on moral education, the ethics of teaching and learning, educational methods, and related topics.

Since its reestablishment by Ḥājī Shaykh ‘Abd al-Karīm Ḥā’erī, the Qom Seminary has paid serious attention to education and upbringing, acting in both theoretical and practical

Authors retain the copyright. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

capacities. The aim of this article is to examine, from a historical perspective, the role of the Qom Seminary in shaping and developing the philosophy of education during the last century. The fundamental question addressed here is: What role has the Qom Seminary played over the last century in the emergence of the philosophy of education as an academic field, and through what developments has this process unfolded?

Methodology: This study employs a historical–analytical method. Using documentary and library data, it investigates the emergence, evolution, and deepening of the philosophy of education in the Qom Seminary over the last century. By analyzing historical trends, official documents, published works from seminary, and institutional developments—such as the establishment of the Office for Seminary–University Cooperation—the theoretical and institutional trajectory of this development is reconstructed. The main focus is the analysis of scientific texts, policy documents, and major scholarly works from each historical period, in order to provide a systematic and comparative account of the growth of philosophy of education within this academic institution.

Conceptual Clarification: The philosophy of education refers to the philosophical examination of educational practice and processes, grounded in philosophical assumptions and findings. This definition assumes that the referent of the genitive (“of education”) is the practice or process of education itself. However, if the referent is taken to be the discipline of education, then the philosophy of education is defined as an inquiry into that discipline’s assumptions, methods, validity of findings, and functions—in which case it constitutes a second-order discipline. The common usage, however, reflects the first definition, where philosophy of education denotes a philosophical examination of the practice of education.

Findings: Educational discussions have been present in the Qom Seminary since its modern reestablishment, with particular emphasis on moral and religious education. Modern educational sciences, however, did not initially receive significant attention. The philosophy of education—one of the subfields of educational sciences—is comparatively young and has a global history of less than a century. It is therefore unsurprising that it does not have a long-standing tradition in the seminary. Nevertheless, the development of the philosophy of education in the Qom Seminary can be divided into three major stages:

1. Preparatory Stage (Before 1993)

Martyr Murtaza Motahhari was one of the pioneers in introducing Islamic educational discussions from a philosophical perspective within the Qom Seminary. In the 1970s, he delivered a series of lectures titled Education in Islam for teachers and physicians, which were later published as a book. In these works, he addressed topics such as rational education, nurturing human capacities, moral education, human dignity, and factors influencing education. Although he did not explicitly label these discussions as “philosophy of education,” they laid the groundwork for more systematic attention to the field after the Cultural Revolution.

Following the Islamic Revolution, Imam Khomeini, emphasizing the dangers of cultural dependency, called for fundamental transformation and the replacement of colonial intellectual frameworks with Islamic culture in universities. He stressed the independence of universities from Eastern and Western ideologies and the need for training committed and service-oriented intellectuals. In line with these guidelines, the Cultural Revolution Headquarters was established in June 1980.

Its primary mission was the Islamization of universities through the selection of faculty members and students, revising curricula—especially in the humanities—and restructuring university administration. Following Imam Khomeini’s directive to incorporate seminary expertise, the Office for Seminary–University Cooperation was founded in 1982 under the supervision of the Qom Seminary Scholars Community, with Ayatollah Mesbah Yazdi as its head. Its purpose was to strengthen research aimed at explicating Islamic perspectives in the humanities and to facilitate scholarly interaction between seminary and university professors, leading to the formation of specialized working groups, including one in educational sciences.

2. Formation and Consolidation (1993–2003)

During this stage, the primary focus was indigenizing the philosophy of education. A major milestone was the publication of *An Introduction to Islamic Education (1): Philosophy of Education* in 1993 by the Education department of the Office for Seminary–University Cooperation. As the first non-translated, indigenously authored work in this field, it examined concepts such as the nature and aims of education with reference to Islamic sources, and received widespread academic attention.

The second volume, *Educational Aims from the Perspective of Islam* (published in 1997), classified ultimate aims—such as Gorb (nearness to God) — and intermediate aims within four domains of human relationships: with God, with the self, with others, and with the environment. Parallel to these original works, important Western texts were translated to enhance awareness of Western philosophical schools. The significant collection *Theories of Muslim Scientists on Education and Its Principles*, which analyzed the thought of approximately thirty major Islamic thinkers, became an authoritative reference. Together, these collective efforts established and stabilized the formation of a localized discipline of philosophy of education in the Qom Seminary.

3. Flourishing and Deepening (2004–2021)

In this period, the concept of “indigenization” became explicitly synonymous with “Islamization.” The works produced demonstrate notable theoretical growth and intellectual maturity. New fields of inquiry opened up, including educational schools and orientations in Islamic civilization and efforts to formulate Islamic philosophies of education based on the major philosophical traditions of Mashā’ī, Ishrāqī, and Transcendent Philosophy (ḥikmat-i muta’āliyah).

Works such as the translation of *Schools and Orientations of Education in Islamic Civilization* and multi-volume series on Mashā’ī Philosophy of Education and Ishragh Philosophy of Education were published, each systematically examining anthropological, epistemological, and axiological foundations of these traditions and deriving corresponding educational theories. During this period, the emphasis of the Supreme Leader on the necessity of “fundamental transformation” in the national educational system and the drafting of a national document grounded in an indigenous philosophy acted as a powerful catalyst.

In response to this call, two major works titled *Islamic Philosophy of Education*—one published by the Imam Khomeini Institute and the other by the Research Institute of Hawzah and University—were produced. Drawing upon primary Islamic sources and Islamic philosophical traditions, these studies articulated foundational concepts, aims, principles, educational domains, and developmental stages, offering comprehensive models. One of these works, which identified eighteen educational domains organized according to the fourfold human relationships, became a core textbook at Farhangian University.

This stage represents a peak in the formation of a coherent, indigenous intellectual system for education.

4. Expansion and Application (2022–Present)

In the most recent stage, the philosophy of education in the Qom Seminary has moved toward the philosophical analysis of specialized educational domains such as religious and aesthetic education. Works such as *Philosophy of Religious Education and Aesthetic Education from the Perspective of Islam*, both published in 2023, serve as exemplary contributions that examine the foundations, aims, and principles of each educational domain in systematic fashion.

Conclusion: The Qom Seminary has undergone an epistemic transformation, shifting from traditional approaches toward systematic knowledge production in the philosophy of education. This transformation has been made possible through the development of indigenous scholarly works rooted in the Qur'an, the Islamic tradition, and Islamic philosophy, as well as through the institutional role of bodies such as the Office for Seminary–University Cooperation. The outcomes of this movement offer a potential model for the broader humanities in Iran and can serve as a foundation for the fundamental transformation of the national education system, given its emphasis on aims such as Ghorb and achieving balanced development in the fourfold human relationships.

Keywords: Qom Seminary, Stages of Transformation, Philosophy of Education, Islamic–Iranian Civilization.

Cite this article: Davoudi, Mohammad (2025). Examination of the Emergence and Development of the Philosophy of Education in the Qom Seminary Over the Last Century. *Journal of Islamic Education* 20(54): 41-77.

بررسی پیدایش و تحولات فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم در سده اخیر

محمد داودی^۱

این مقاله با حمایت دبیرخانه دائمی کنگره یکصدمین سالگشت بازتأسیس حوزه علمیه قم و دستاوردها و نکوداشت آیت الله العظمی حاج شیخ عبدالکریم حائری رحمته الله تألیف شده است.

۱. دانشیار، علوم تربیتی، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ایران.

mdavoudi@rihu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۴؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۲۹

چکیده گسترده

مقدمه و اهداف: حوزه‌های علمیه در هر دوره‌ای متناسب با شرایط آن دوره و امکانات و مقدرات موجود به تبلیغ و ترویج دین و اخلاق و معنویت و تعلیم و تربیت مردم اهتمام داشته‌اند. نیروی مورد نیاز برای انجام این وظایف شامل معلمان، مبلغان، ائمه جماعات و ائمه جمعه را تربیت می‌کردند و با تأسیس مدارس و مکتب‌خانه‌ها به تربیت مردم همت می‌گماشتند. بررسی گذرا نشان می‌دهد که حوزه‌های علمیه علاوه بر فعالیت‌های تربیتی، در زمینه پژوهش و تولید علم در زمینه تربیت نیز پیشگام بوده‌اند و آثاری در زمینه اخلاق و تربیت اخلاقی، آداب و اخلاق تعلیم و تعلم، روش‌های تربیت و مانند آن تولید کرده‌اند.

حوزه علمیه قم از زمان بازتأسیس توسط حاج شیخ عبدالکریم حائری به تعلیم و تربیت توجه

نوع مقاله: پژوهشی

داشته و در دو جنبه عملی و نظری فعال بوده است. هدف این مقاله این است که با رویکرد و نگاه تاریخی نقش حوزه علمیه قم در سده اخیر در شکل‌گیری و تحولات فلسفه تعلیم و تربیت را بررسی کند. پرسش این مقاله این است که حوزه علمیه قم در سده اخیر چه نقشی در پیدایش فلسفه تعلیم و تربیت به‌عنوان یک رشته علمی داشته است و در این فرایند چه تحولاتی رخ داده است؟

روش تحقیق. روش تحقیق این مقاله تاریخی-تحلیلی است؛ بدین معنا که با استفاده از داده‌های اسنادی و کتابخانه‌ای، سیر پیدایش، تحول و تعمیق فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم در سده اخیر مورد بررسی قرار گرفته است. با تحلیل روندها، اسناد رسمی، آثار منتشرشده در حوزه و دانشگاه، و تحولات نهادی مانند تأسیس دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، مسیر نظری و نهادی این تحول بازسازی و ترسیم شده است. تمرکز اصلی بر واکاوی محتوای متون علمی، مصوبات سیاستی و آثار علمی شاخص در هر دوره تاریخی بوده و تلاش شده است تا با رویکردی توصیفی-تحلیلی، تصویری منظم و تطبیقی از رشد دانش فلسفه تعلیم و تربیت در این نهاد علمی ارائه شود.

مفهوم‌شناسی. فلسفه تعلیم و تربیت عبارت است از بررسی تعلیم و تربیت با روش فلسفی و بر پایه مفروضات و یافته‌های فلسفی. این تعریف بر این فرض استوار است که مضاف الیه فلسفه در «فلسفه تعلیم و تربیت» «عمل یا فرایند» تربیت است. اما اگر مضاف الیه آن دانش تعلیم و تربیت باشد، تعریف آن عبارت است از: بررسی مفروضات، روش، اعتبار یافته‌ها و بررسی کارکرد آن علم. در این صورت، فلسفه تعلیم و تربیت دانشی درجه دوم خواهد بود. آنچه رایج است همان تعریف اول است؛ زیرا در کاربرد رایج فلسفه تعلیم و تربیت همان معنای اول یعنی فلسفه عمل تعلیم و تربیت مراد است.

یافته‌ها، حوزه علمیه قم و فلسفه تعلیم و تربیت. مباحث تربیتی در حوزه علمیه قم از زمان بازتأسیس مطرح بوده است. به‌ویژه بحث تربیت اخلاقی و تربیت دینی بسیار مورد توجه بوده است. اما علوم تربیتی جدید چندان مورد توجه نبوده است. فلسفه تعلیم و تربیت یکی از دانش‌های علوم تربیتی است که از دیگر دانش‌های تربیتی جوان‌تر است و سابقه آن در دنیا به صد سال هم نمی‌رسد. طبیعی است که نباید انتظار داشته باشیم سابقه‌ای طولانی در حوزه علمیه قم داشته باشد. با این حال، می‌توان برای فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم سه دوره را مطرح کرد:

۱. دوره زمینه‌سازی و آمادگی (پیش از ۱۳۷۲). شهید مطهری از پیشگامان طرح مباحث تعلیم و

نوع مقاله: پژوهشی

تربیت اسلامی با رویکردی فلسفی در حوزه علمیه قم بود. او در دهه ۵۰ سخنرانی‌هایی با عنوان «تعلیم و تربیت در اسلام» برای دبیران و پزشکان ایراد کرد که بعدها به صورت کتاب منتشر شد. مطهری در این آثار به موضوعاتی مانند تربیت عقلانی، پرورش استعدادها، تربیت اخلاقی، کرامت نفس و عوامل مؤثر در تربیت پرداخت. اگرچه او این مباحث را مستقیماً فلسفه تعلیم و تربیت نخواند، اما پایه‌ای شد برای توجه جدی‌تر به این رشته پس از انقلاب فرهنگی.

پس از انقلاب اسلامی، امام خمینی با تأکید بر خطر وابستگی فرهنگی، خواستار تحولی بنیادین و جایگزینی فرهنگ اسلامی به جای فرهنگ استعماری در دانشگاه‌ها شد. ایشان بر استقلال دانشگاه از شرق و غرب و تربیت نیروهای متعهد و خدوم تأکید کردند. در پی این فرامین، «ستاد انقلاب فرهنگی» در خرداد ۱۳۵۹ تشکیل شد.

مأموریت اصلی این ستاد، اسلامی کردن دانشگاه‌ها از طریق گزینش استادان و دانشجویان، بازنگری منابع درسی (به‌ویژه در علوم انسانی) و تغییر مدیریت دانشگاه‌ها بود. به دنبال دستور امام برای بهره‌گیری از تخصص حوزه‌های علمیه، «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» در سال ۱۳۶۱ تحت نظارت جامعه مدرسین قم و با ریاست آیت‌الله مصباح یزدی تأسیس شد. هدف این نهاد، توسعه پژوهش برای تبیین دیدگاه‌های اسلامی در علوم انسانی و ایجاد تعامل بین مدرسین حوزه و دانشگاه بود که منجر به تشکیل گروه‌های کاری در رشته‌های مختلف از جمله علوم تربیتی گردید.

۲. دوره شکل‌گیری و تثبیت (۱۳۷۲-۱۳۸۲). در دوره شکل‌گیری و تثبیت فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم (۱۳۷۲-۱۳۸۲)، تمرکز اصلی بر بومی‌سازی این رشته بود. نقطه عطف این حرکت، انتشار کتاب «درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی (۱): فلسفه تعلیم و تربیت» در سال ۱۳۷۲ توسط گروه علوم تربیتی دفتر همکاری حوزه و دانشگاه بود. این اثر، به‌عنوان اولین کتاب با رویکرد بومی و غیرترجمه‌ای، مباحثی چون مفهوم، ماهیت و اهداف تربیت را با استناد به منابع اسلامی بررسی کرد و با استقبال گسترده مواجه شد.

جلد دوم این مجموعه با عنوان «اهداف تربیت از دیدگاه اسلام» در سال ۱۳۷۶ منتشر شد و اهداف غایی (مانند قرب به خدا) و واسطه‌ای را در چهار عرصه رابطه انسان با خدا، خود، دیگران و طبیعت تبیین کرد. به موازات این تلاش‌های تألیفی، آثار مهم غربی نیز ترجمه شدند تا دانش حوزه نسبت به مکاتب فلسفی غرب تعمیق یابد. همچنین، مجموعه ارزشمند «آرای دانشمندان مسلمان در

نوع مقاله: پژوهشی

تعلیم و تربیت» با بررسی اندیشه‌های حدود ۳۰ متفکر برجسته اسلامی، به مرجعی معتبر تبدیل شد. این تلاش‌های جمعی، زمینه شکل‌گیری و تثبیت دانش بومی فلسفه تعلیم و تربیت را در حوزه علمیه قم فراهم آورد.

۳. دوره شکوفایی و تعمیق (۱۳۸۳-۱۴۰۰). در دوره شکوفایی و تعمیق فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم (۱۳۸۳-۱۴۰۰)، مفهوم «بومی‌سازی» به وضوح معادل «اسلامی‌سازی» تعریف شد و آثار تولیدشده از نظر عمق و غنای محتوایی به بلوغ قابل‌توجهی رسیدند. این دوره شاهد گشایش افق‌های جدیدی بود، از جمله پرداختن به «مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی» و تدوین «فلسفه‌های تعلیم و تربیت اسلامی» براساس مکاتب فلسفی مشاء، اشراق و حکمت متعالیه. آثاری مانند ترجمه کتاب «مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی» و مجموعه‌های چندجلدی «فلسفه تعلیم و تربیت مشاء» و «فلسفه تعلیم و تربیت اشراق» منتشر شدند که به بررسی نظام‌مند مبانی انسان‌شناختی، معرفت‌شناختی و ارزش‌شناختی این مکاتب و استخراج نظریه‌های تربیتی متناظر با آنها پرداختند. همزمان، تأکید مقام معظم رهبری بر لزوم «تحول بنیادین» در آموزش و پرورش و تدوین سند ملی مبتنی بر فلسفه‌ای بومی، نقش محرک قدرتمندی ایفا کرد.

در پاسخ به این نیاز، دو اثر شاخص با عنوان «فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی» توسط مؤسسه امام خمینی (ره) و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه منتشر شد. این کتب با استناد به منابع اصیل اسلامی و فلسفه اسلامی، به تبیین مبانی، اهداف، اصول، ساحت‌ها و مراحل تربیت پرداختند و الگوهای جامعی ارائه دادند. یکی از این کتب با تعریف ۱۸ ساحت تربیتی در قالب روابط چهارگانه انسان، به منبعی درسی در دانشگاه فرهنگیان تبدیل شد. این دوره، نقطه اوجی در شکل‌گیری یک نظام فکری منسجم و بومی برای تعلیم و تربیت بود.

۴. دوره گسترش و کاربرد (۱۴۰۱ تاکنون). در دوره گسترش و کاربرد (۱۴۰۱ تاکنون)، فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم به سمت بررسی فلسفی ساحت‌های خاص تربیت مانند تربیت دینی و زیبایی‌شناختی حرکت کرده است. کتاب‌های «فلسفه تربیت دینی» و «تربیت زیبایی‌شناختی از دیدگاه اسلام» که در سال ۱۴۰۲ منتشر شدند، نمونه‌های بارز این جریان هستند که مبانی، اهداف و اصول هر ساحت را به طور مجزا تحلیل می‌کنند.

نوع مقاله: پژوهشی

نتیجه گیری. حوزه علمیه قم با تحولی معرفتی، از رویکرد سنتی به سمت تولید دانش نظام‌مند در فلسفه تعلیم و تربیت حرکت کرده است. این تحول با تدوین آثار بومی مبتنی بر قرآن، روایات و حکمت اسلامی، و نقش نهادهایی مانند دفتر همکاری حوزه و دانشگاه محقق شده است. دستاوردهای این جریان، الگویی برای سایر علوم انسانی فراهم آورده و می‌تواند مبنای تحول بنیادین در نظام آموزشی کشور قرار گیرد، چراکه اهدافی مانند قرب به خدا و تعادل در روابط چهارگانه انسان را محور قرار داده است.

واژگان کلیدی: حوزه علمیه قم، دوره‌های تحول، فلسفه تعلیم و تربیت، تمدن اسلامی ایرانی.

استناد: داودی، محمد (۱۴۰۴). بررسی پیدایش و تحولات فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم در سده اخیر. مجله تربیت اسلامی ۲۰(۵۴): ۷۷-۴۱.

مقدمه

تبلیغ و ترویج و تحقیق و تولید علم بخشی از مهم‌ترین کارکردهای حوزه‌های علمیه در طول تاریخ پربرکت این نهاد بوده است. حوزه‌های علمیه در هر دوره‌ای متناسب با شرایط آن دوره و امکانات و مقدورات موجود به تبلیغ و ترویج دین و اخلاق و معنویت و تعلیم و تربیت مردم اهتمام داشته‌اند. نیروی مورد نیاز برای انجام این وظایف شامل معلمان، مبلغان، ائمه جماعات و ائمه جمعه را تربیت می‌کردند و با تأسیس مدارس و مکتب‌خانه‌ها به تربیت مردم همت می‌گماشتند. اما کارشان به این محدود نمی‌شد و علاوه بر آن، به پژوهش در باب مسائل و موضوعات گوناگون دینی و تولید علوم مورد نیاز مردم نیز می‌پرداختند. این پژوهش البته دامنه وسیعی داشته و به فقه و اصول محدود نمی‌شده و تعلیم و تربیت را هم دربرمی‌گرفته است. بررسی گذرا نشان می‌دهد که حوزه‌های علمیه علاوه بر فعالیت‌های تربیتی، در زمینه پژوهش و تولید علم در زمینه تربیت نیز پیشگام بوده‌اند و آثاری در زمینه اخلاق و تربیت اخلاقی، آداب و اخلاق تعلیم و تعلم، روش‌های تربیت و مانند آن تولید کرده‌اند.

با تحولات جدیدی که در دو سده اخیر در همه عرصه‌های زندگی من جمله تعلیم و تربیت اتفاق افتاده است، تعلیم و تربیت از حالت سنتی خارج و به شکل یک رشته علمی دانشگاهی درآمده است و مجموعه‌ای از علوم مانند تاریخ تعلیم و تربیت، فلسفه تعلیم و تربیت، برنامه‌ریزی درسی، روش‌های تدریس، روان‌شناسی تربیتی و غیره را شامل می‌شود. در دانشگاه‌ها نیز رشته‌ای با عنوان علوم تربیتی دایر شده و به تربیت متخصصان و کارشناسان تربیتی مشغول هستند.

از اواخر دوره قاجار آموزش و پرورش جدید وارد کشور ما شد. البته ابتدا توسط برخی کشورهای خارجی و به صورت پراکنده مداری در برخی شهرهای کشور تأسیس شد. سپس در دوره پهلوی اول به تدریج خود دولت عهده‌دار تأسیس و گسترش مدارس جدید و نظام آموزشی جدید در کشور شد. با تأسیس دانشگاه در تهران و دیگر شهرها، دانشسراهایی هم برای تربیت معلم تأسیس شد و در دانشگاه‌ها نیز رشته علوم تربیتی دایر شد. یکی از دانش‌های تربیتی که در علوم تربیتی تدریس می‌شود فلسفه تعلیم و تربیت یا فلسفه آموزش و پرورش است که در ایران هم این درس ارائه می‌شود.

حوزه علمیه قم از زمان باز تأسیس توسط حاج شیخ عبدالکریم حائری به تعلیم و تربیت توجه داشته و در دو جنبه عملی و نظری فعال بوده است. هدف این مقاله این است که با رویکرد و نگاه تاریخی نقش

حوزه علمیه قم در سده اخیر در شکل‌گیری و تحولات فلسفه تعلیم و تربیت را بررسی کند. پرسش این مقاله این است که حوزه علمیه قم در سده اخیر چه نقشی در پیدایش فلسفه تعلیم و تربیت به‌عنوان یک رشته علمی داشته است و در این فرایند چه تحولاتی رخ داده است؟

برای این کار، پس از تبیین روش تحقیق، ابتدا باید فلسفه تعلیم و تربیت را به‌عنوان یک علم تعریف کنیم. تاریخچه آن را در جهان و ایران بررسی کنیم. سپس نقش حوزه علمیه قم را بررسی و دوره‌های تحولی و علل و عوامل و ضعف‌ها و قوت‌ها را شناسایی و تبیین کنیم.

روش تحقیق

روش تحقیق این مقاله به‌صورت تاریخی-تحلیلی است؛ بدین معنا که با استفاده از داده‌های اسنادی و کتابخانه‌ای، سیر پیدایش، تحول و تعمیق فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم در سده اخیر مورد بررسی قرار گرفته است. با تحلیل روندها، اسناد رسمی، آثار منتشرشده در حوزه و دانشگاه، و تحولات نهادی مانند تأسیس دفتر همکاری حوزه و دانشگاه، مسیر نظری و نهادی این تحول بازسازی و ترسیم شده است. تمرکز اصلی بر واکاوی محتوای متون علمی، مصوبات سیاستی و آثار علمی شاخص در هر دوره تاریخی بوده و تلاش شده است تا با رویکردی توصیفی-تحلیلی، تصویری منظم و تطبیقی از رشد دانش فلسفه تعلیم و تربیت در این نهاد علمی ارائه شود.

تعریف فلسفه تعلیم و تربیت

مراجعه به کتاب‌های فلسفه تعلیم و تربیت نشان می‌دهد که در برخی از این آثار به تعریف فلسفه تعلیم و تربیت توجهی نشده است و آثاری که به تعریف پرداخته‌اند چندان اتفاق نظری در میان آنها وجود ندارد. در اینجا برخی از این تعریف‌ها را می‌آوریم:

شعاری‌نژاد به صراحت تعریفی از فلسفه تعلیم و تربیت به دست نداده ولی جمله‌ای دارد که می‌توان آن را تعریف قلمداد کرد یا از آن تعریف مورد نظر وی را به دست آورد. آن جمله این است: «وظیفه یا نقش فلسفه آموزش و پرورش تجزیه و تحلیل و توضیح هرگونه فعالیت تربیتی است که نظام اجتماعی معین انتخاب کرده است و بررسی انتقادی هدف‌ها و روش‌هایی است که در فعالیت‌های تربیتی مورد

استفاده قرار می‌گیرند» (شعاری‌نژاد، [بی‌تا]، ص ۱۹۲). به نظر می‌رسد این دیدگاه بیشتر متأثر از فلسفه پوزیتیویستی است؛ زیرا این فلسفه قائل به ارائه راه‌حل و پاسخ نیست و تنها قائل به تحلیل و نقد است. شریعتمداری نیز به صراحت فلسفه تعلیم و تربیت را تعریف نکرده ولی در دو جا سخنی دارد که تا حد زیادی نظر او را درباره تعریف این رشته مشخص می‌کند. در یک جا می‌نویسد: «فلسفه تعلیم و تربیت را می‌توان رشته‌ای مستقل فرض کرد که در آن اساس تعلیم و تربیت، رابطه تعلیم و تربیت با دیگر رشته‌های معرفت انسانی، روش‌های تربیتی و نحوه برخورد با مسائل و مشکلات تربیتی مورد بحث واقع می‌شوند.» (شریعتمداری، ۱۳۶۷، ص ۱۰۹). این تعریف کامل نیست زیرا روش‌های تربیتی و نحوه برخورد با مسائل و مشکلات تربیتی در دیگر رشته‌های تربیتی مانند روان‌شناسی تربیتی، روش‌های تدریس و تغییر رفتار هم بررسی می‌شود. اصولاً همه رشته‌های علوم تربیتی برای رسیدن به این دو مقصد تأسیس شده‌اند.

در جای دیگری گفته‌اند: «وقتی ما به بررسی میزان‌ها و فرض‌هایی که در انتخاب برنامه‌ها و هدف‌های تربیتی راهنما هستند پردازیم و این بررسی را با توجه به مفاهیم و مقوله‌های فلسفی انجام دهیم با فلسفه تعلیم و تربیت سروکار داریم» (شریعتمداری، ۱۳۶۷، ص ۱۱۱). این تعریف از تعریفی که در ابتدا بیان کرده دقیق‌تر است؛ اما به نظر می‌رسد جامع نیست و همه مسائل فلسفه تعلیم و تربیت را شامل نمی‌شود. فلسفه تعلیم و تربیت علاوه بر بررسی میزان‌ها و فرض‌های راهنمای انتخاب برنامه‌ها و هدف‌های تربیتی، وظایف دیگری نیز دارد که در ادامه خواهد آمد.

نقیب‌زاده از کسانی است که به صراحت به تعریف فلسفه تعلیم و تربیت پرداخته و نوشته است: آنچه ما فلسفه تربیت می‌نامیم می‌تواند به دو معنی به کار رود. نخست در معنای ژرف و نیز گسترده که همان روکردن به پرسش‌های بنیادی است درباره انسان، تکامل و سرنوشت او. در این معنی هر فلسفه‌ای را که تکیه آن بر انسان است می‌توانیم گونه‌ای فلسفه تربیت بشماریم. بدین‌سان فلسفه تربیت - چون کاری که فیلسوفان بزرگ همه دوران‌ها به آن پرداخته‌اند- بخش بنیادی فلسفه است. دوم اما آنچه به نام فلسفه آموزش و پرورش یا فلسفه و اصول آموزش و پرورش نامیده می‌شود بیشتر جنبه‌ای است از فلسفه که به سنجش آموزش و پرورش سازمان‌یافته‌ای که مقصد آن آماده کردن نوآموزان برای زندگانی است می‌پردازد. از اینجاست که پرسش‌های آن بیشتر درباره برنامه، هدف، روش و اصل‌هایی است که باید

برگزید». (نقیب‌زاده، ۱۳۸۰، ص ۱۷). این تعریف از همه تعاریف پیشین کامل‌تر و دقیق‌تر است. در عین حال، ممکن است گفته شود یک ضعف دارد و آن اینکه هرگونه سنجش و بررسی مسائل آموزش و پرورش، فلسفه تعلیم و تربیت به شمار نمی‌رود. بررسی‌هایی که با روش فلسفی و براساس مفروضات و یافته‌های فلسفی به آموزش و پرورش بپردازند فلسفه تعلیم و تربیت به حساب می‌آیند.

پاک‌سرشت معتقد است: «فلسفه آموزش و پرورش فعالیتی نظری است که درباره فرایند آموزش و پرورش، هدف‌ها و غایت‌ها، روش‌ها، نتایج و دستاوردهای آن بحث می‌کند. علاوه بر این، فلسفه آموزش و پرورش درباره نظریه‌های آموزش و پرورش و نیز مسائل عام گوناگونی که خاستگاه‌های مختلفی داشته ولی بر فرایند تربیت تأثیر می‌گذارند نیز به کاوش می‌پردازد (پاک‌سرشت، ۱۳۸۳، ص ۵؛ به نقل از فرانکنا و کارن). اشکال تعریف پیشین بر این تعریف نیز وارد است.

به نظر می‌رسد تعریف جامع و مانع این است: «فلسفه تعلیم و تربیت عبارت است از بررسی تعلیم و تربیت با روش فلسفی و بر پایه مفروضات و یافته‌های فلسفی». این تعریف بر این فرض استوار است که مضاف الیه فلسفه در «فلسفه تعلیم و تربیت» «عمل یا فرایند» تربیت است. اما اگر مضاف الیه آن دانش تعلیم و تربیت باشد، تعریف آن عبارت است از: بررسی مفروضات، روش، اعتبار یافته‌ها و بررسی کارکرد آن علم. در این صورت، فلسفه تعلیم و تربیت دانشی درجه دوم خواهد بود. آنچه رایج است همان تعریف اول است؛ زیرا در کاربرد رایج فلسفه تعلیم و تربیت همان معنای اول یعنی فلسفه عمل تعلیم و تربیت مراد است.

وضعیت فلسفه تعلیم و تربیت در دانشگاه‌های ایران

رشته فلسفه تعلیم و تربیت در دانشگاه‌های ایران از سال ۱۳۱۱ و با گنجاندن درس «فلسفه تربیت» در برنامه دارالمعلمین آغاز شد. در دهه‌های بعد، با ترجمه آثار دانشمندان غربی توسط افرادی مانند دکتر شریعتمداری و دکتر کاردان و تأسیس دانشکده علوم تربیتی دانشگاه تهران در سال ۱۳۴۳، این رشته نهادینه شد. در ابتدا، محتوای درسی عمدتاً متکی بر ترجمه و اقتباس از منابع غربی بود.

پس از انقلاب اسلامی، رویکرد به این رشته به تدریج تغییر کرد و ضرورت تدوین فلسفه تعلیم و تربیت بومی و مبتنی بر اندیشه‌های اسلامی-ایرانی احساس شد. این امر منجر به تألیف آثاری توسط

اساتیدی مانند دکتر خسرو باقری و دکتر فاطمه زیباکلام شد که در پی ارائه چارچوبی مستقل از الگوهای غربی بودند. اگرچه این رشته قدمتی طولانی دارد، اما هنوز چالش اصلی، وابستگی به منابع ترجمه‌ای و نیاز به توسعه بیشتر مبانی بومی است.

حوزه علمیه قم و فلسفه تعلیم و تربیت

مباحث تربیتی در حوزه علمیه قم از زمان بازتأسیس مطرح بوده است. به ویژه بحث تربیت اخلاقی و تربیت دینی بسیار مورد توجه بوده است. اما علوم تربیتی جدید چندان مورد توجه نبوده است. فلسفه تعلیم و تربیت یکی از دانش‌های علوم تربیتی است که از دیگر دانش‌های تربیتی جوان‌تر است و سابقه آن در دنیا به صد سال هم نمی‌رسد. طبیعی است که نباید انتظار داشته باشیم سابقه‌ای طولانی در حوزه علمیه قم داشته باشد. با این حال، می‌توان برای فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم سه دوره را مطرح کرد:

۱. دوره زمینه‌سازی و آمادگی (پیش از ۱۳۷۲)

شاید بتوان شهید مطهری را اولین فیلسوف تربیت‌یافته حوزه علمیه قم در سده اخیر دانست که به صورت مستقیم به تعلیم و تربیت توجه کرده و آراء و اندیشه‌های خود را به صورت مدون در زمینه تربیت مطرح کرده است. ایشان در طول سال‌های ۱۳۵۱ و ۱۳۵۲ جلساتی با دبیران تعلیمات دینی تحت عنوان «تعلیم و تربیت در اسلام» و جلساتی هم با انجمن پزشکان تحت عنوان «تربیت در اسلام» داشته‌اند. در آن جلسات شهید مطهری مباحثی را درباره تعلیم و تربیت اسلامی مطرح کرده‌اند. این سخنرانی‌ها پیاده شده و به صورت کتابی با عنوان «تعلیم و تربیت در اسلام» نخستین بار در سال ۱۳۶۷ منتشر شده است و از آن زمان تاکنون مرتب تجدید چاپ شده است.

شهید مطهری در این جلسات، برخی از موضوعات مهم تربیتی را با دیدگاه و روش فلسفی مورد بحث قرار داده است. کسی که با فلسفه تعلیم و تربیت آشنا باشد، هنگامی که این کتاب را مطالعه می‌کند، احساس می‌کند مستمع سخنان یک فیلسوف تربیتی برجسته است. البته ایشان، افزون بر رویکرد فلسفی، از آیات و روایات نیز در بسط مباحث خود بهره برده‌اند.

نخستین بحثی که مورد توجه ایشان قرار گرفته، موضوع تربیت عقلانی است. وی به تفصیل به این مبحث پرداخته و مواردی همچون ضرورت نقاد بودن، لزوم همراهی عقل و علم، آزادسازی عقل از عادات اجتماعی و تأثیرناپذیری از قضاوت دیگران را بررسی کرده‌اند.

همچنین، در باب پرورش استعدادها، مباحث مفصل و جالب توجهی را مطرح کرده‌اند. ایشان به بررسی جنبه‌های گوناگون پرورش از جمله «پرورش روح و قوای روحی»، «پرورش جسم» و «پرورش استعداد هنری» پرداخته‌اند. مسئله «عادت» نیز مورد توجه ایشان قرار گرفته است؛ به گونه‌ای که دیدگاه‌های اندیشمندان غربی و دانشمندان مسلمان را بیان کرده و آنها را با یکدیگر مقایسه می‌کند و در پایان، دیدگاه خود را مطرح می‌کند.

از دیگر موضوعاتی که ایشان به آن ورود کرده‌اند، بحث «تربیت اخلاقی» است. ایشان در این زمینه، به نظریاتی که درباره معیار فعل اخلاقی مطرح است، همچون نظریه «حدّ وسط» و نیز بحث «نسبیت اخلاق» پرداخته است. همچنین پیوند «عبادت» با «تربیت» و تأثیرات تربیتی آن را بررسی کرده و به تأثیراتی چون تمرین «خودکنترلی»، «وقت‌شناسی» و «مسالمت‌طلبی» در این راستا اشاره کرده‌اند.

ایشان همچنین به مفاهیمی چون «کرامت نفس» و «عزت نفس» پرداخته و بحث «مراتب وجود انسان» و «توسعه وجودی» او را ذیل عنوان «توسعه خودی» بررسی کرده‌اند. در ادامه، مطالبی خواندنی و دقیق درباره عوامل مؤثر در تربیت، همچون «عبادت»، «محبت»، «حس حقیقت‌جویی»، «مراقبه و محاسبه»، «تفکر»، «ازدواج»، «جهاد» و «کار» را مطرح کرده‌اند.

با وجود این، ایشان این مباحث را به عنوان فلسفه تعلیم و تربیت مطرح نکرده است و پیش از دهه هفتاد فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم چندان شناخته شده نبوده است. عاملی که موجب شد فلسفه تعلیم و تربیت مورد توجه حوزه علمیه قم قرار بگیرد انقلاب فرهنگی بود.

انقلاب فرهنگی و فلسفه تعلیم و تربیت

یکی از اهداف اساسی انقلاب اسلامی ایران، حاکمیت ارزش‌های اسلامی در عرصه‌های مختلف زندگی اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و مقابله با سلطه فرهنگی غرب بود. به همین جهت، پس از پیروزی انقلاب اسلامی در سال ۱۳۵۷، موضوع «انقلاب فرهنگی» به عنوان یکی از ضرورت‌های تحول اساسی در کشور مطرح شد.

امام خمینی رحمته الله علیه در تاریخ ۲۳ فروردین ۱۳۵۹، در سخنرانی مهمی خطاب به اقشار مختلف مردم و دانشجویان سراسر کشور، بر لزوم تغییر بنیادین در فرهنگ و در نظام دانشگاهی کشور تأکید کردند. ایشان در این سخنرانی بر این مطلب تأکید داشتند که فرهنگ کشور باید اصلاح شود. فرهنگ وابسته و استعماری باید جای خود را به فرهنگ اسلامی بدهد. «آن چیزی که ما را می ترساند وابستگی فرهنگی است. ما از دانشگاه استعماری می ترسیم» (صحیفه امام، ۱۳۵۹-۱۳۶۱، ج ۱۲، ص ۲۴۸-۲۵۲).

دانشگاه استعماری و وابسته باید جای خود را به دانشگاه مستقل و اسلامی بدهد. دانشگاه باید به جای تربیت افراد غرب زده، افرادی خدوم و عالم و متعهد تربیت کند. «دانشگاه ها باید تغییر بنیانی کند و باید از نو ساخته بشود که جوانان ما را تربیت کنند به تربیت های اسلامی. اگر تحصیل علم می کنند، در کنار آن تربیت اسلامی باشد، نه اینکه آنها را تربیت کنند به تربیت های غربی» (همان جا). دانشگاه باید مستقل و تأمین کننده نیازهای علمی و فرهنگی کشور باشد. «ما می خواهیم یک دانشگاه مستقل درست کنیم و تغییر بنیادی بدهیم که وابسته به غرب نباشد، وابسته به کمونیست نباشد، وابسته به مارکسیسم نباشد».

دانشگاه باید اسلامی باشد و این اقتضا می کند که مستقل از شرق و غرب و متکی به فرهنگ اسلامی باشد. «معنای اسلامی شدن دانشگاه این است که استقلال پیدا کند و خودش را از غرب جدا کند و خودش را از وابستگی به شرق جدا کند و یک مملکت مستقل یک دانشگاه مستقل یک فرهنگ مستقل داشته باشیم» (همان جا).

در پی این سخنان و با توجه به دغدغه جدی امام خمینی رحمته الله علیه در خصوص اصلاح فرهنگی، در ۲۳ خردادماه ۱۳۵۹ با فرمان امام رحمته الله علیه «ستاد انقلاب فرهنگی» تشکیل شد. در بخشی از این فرمان آمده است: «ملت مسلمان و پایبند به اسلام خوف آن دارند که خدای نخواستہ فرصت از دست برود و کار مثبتی انجام نگیرد، و فرهنگ همان باشد که در طول مدت سلطه رژیم فاسد کارفرمایان بی فرهنگ، این مرکز مهم اساسی را در خدمت استعمارگران قرار داده بودند» (صحیفه امام، ج ۱۲، ص ۴۳۱ و ۴۳۲). این ستاد متشکل از شخصیت های برجسته مذهبی و انقلابی بود و مسئولیت سیاست گذاری، برنامه ریزی، و نظارت بر تحولات فرهنگی در کشور، به ویژه در نظام آموزش عالی را برعهده گرفت.

ستاد انقلاب فرهنگی طبق فرمان امام رحمته الله علیه ملزم بود که در مواجهه با مسائل دانشگاهی فعالیت های

خود را بر چند محور متمرکز کند: ۱. تربیت استاد و گزینش افراد شایسته برای تدریس در دانشگاه‌ها؛ ۲. گزینش دانشجو؛ ۳. اسلامی کردن جو دانشگاه‌ها و تغییر برنامه‌های آموزشی دانشگاه‌ها، به صورتی که محصول کار آنها در خدمت مردم قرار گیرد. بر این اساس، ستاد از صاحب‌نظران مختلف دعوت به همکاری نمود و در اولین گام گروه‌های برنامه‌ریزی در رشته‌های پزشکی، فنی و مهندسی، علوم پایه، کشاورزی، علوم انسانی و هنر تشکیل شد. از آنجا که مدیریت دانشگاه‌ها در گذشته با فرهنگ اسلامی جامعه هماهنگ نبود، باید تغییری هم در مدیریت دانشگاه‌ها به عمل می‌آمد، سازمان دانشگاه‌ها دگرگون و مهم‌تر از همه، محیط دانشگاه‌ها اسلامی می‌شد. برای این منظور، کمیته‌ای در ستاد انقلاب فرهنگی با عنوان «کمیته اسلامی کردن دانشگاه‌ها» تشکیل شد. از سوی دیگر، با توجه به ناهماهنگی ضوابط و مقررات حاکم بر دانشگاه‌ها با شرایط انقلابی جامعه، قسمت اعظم فعالیت‌های ستاد بر اسلامی کردن دانشگاه‌ها و تعیین ضوابط و مقرراتی منطبق با موازین اسلامی متمرکز شد.

یکی از اقدامات اساسی در این راستا، بررسی کتاب‌ها و منابع درسی دانشگاهی، به‌ویژه در رشته‌های علوم انسانی، بود، با این هدف که محتوای کتاب‌هایی که مخالف با مبانی و آموزه‌های اسلامی بودند، بازنگری و اصلاح یا حذف بشوند. امام خمینی رحمته‌الله در یک سخنرانی در پاسخ کسانی که معتقد بودند اسلام در زمینه علوم انسانی حرفی برای گفتن ندارد چنین گفتند: «اسلام عمیق‌تر از همه جا و از همه مکتب‌ها راجع به امور انسانی و راجع به امور تربیتی [نظر] دارد که در رأس مسائل اسلام است؛ ... متخصص لازم است و در این امر باید از حوزه‌های علمیه متخصص بیاورند، دستشان را دراز کنند پیش حوزه‌های علمیه که در آنجا این نحو متخصصین هست و دانشگاه را باز کنند، لکن علوم انسانی‌اش را به تدریج از دانشمندانی که در حوزه‌های ایران هست و خصوصاً، در حوزه علمیه قم استمداد کنند» (صحیفه امام خمینی، ج ۱۵، ص ۴۱۰-۴۱۶).

به دنبال این سخنرانی امام رحمته‌الله و به منظور استفاده از ظرفیت حوزه علمیه در بازسازی علوم انسانی و تحکیم پیوند میان دو نهاد حوزه و دانشگاه و استمرار ارتباط بین آنان، ستاد انقلاب فرهنگی از جامعه مدرسین حوزه علمیه قم خواستار ارائه طرحی در این زمینه شد. جامعه مدرسین نیز پس از دریافت آن دستور، طرح تأسیس دفتر همکاری حوزه و دانشگاه را به ستاد انقلاب فرهنگی ارائه کرد. ستاد انقلاب فرهنگی در جلسات ۱۳۶۱ شمسی خود طرح مزبور را تصویب و جهت اخذ تأییدیه به امام خمینی

ارائه کرد. با تأیید طرح، تشکل فرهنگی-آموزشی تحت عنوان حقوقی «دفتر همکاری حوزه و دانشگاه» زیر نظر جامعه مدرسین حوزه علمیه قم در شهر قم تشکیل شد (پژوهشگاه_حوزه_و_دانشگاه <https://wiki.ahlolbait.com/>).

هدف اصلی از تأسیس این نهاد، بازسازی و اسلامی سازی علوم انسانی در کشور بود. در اسناد مرتبط، اهداف پژوهشی آن چنین ذکر شده است: «توسعه و گسترش پژوهش در تبیین دیدگاه های اسلامی درباره موضوعات علوم انسانی»، «پژوهش در مبانی علوم انسانی با تأکید بر دیدگاه اسلامی»، «همکاری پژوهشی با مؤسسات آموزشی و پژوهشی کشور» و «ایجاد تعامل علمی بین مدرسین حوزه و دانشگاه در رشته های گوناگون علوم انسانی». (wiki.ahlolbait.com) بدین ترتیب دفتر همکاری حوزه و دانشگاه مأموریت یافت تا با بهره گیری از پژوهشگران حوزوی و دانشگاهی، مسائل اساسی علوم انسانی را شناسایی و بازتعریف کند و زمینه تشکیل گروه های پژوهشی مشترک را فراهم آورد.

دفتر همکاری در فاصله سال های ۱۳۶۱-۳۶۲۱ با ریاست آیت الله مصباح یزدی رحمته الله علیه پنج گروه کاری در زمینه اقتصاد، جامعه شناسی، حقوق و علوم سیاسی، روان شناسی و علوم تربیتی تأسیس کرد و نشست های متعددی با حضور استادان حوزه و دانشگاه برگزار کرد.

۲. دوره شکل گیری و تثبیت (۱۳۷۲-۱۳۸۲)

در این دوره فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم به عنوان یک رشته دانشی با انتشار کتاب «فلسفه تعلیم و تربیت» شکل می گیرد. آنچه مهم و قابل توجه است این است که در این دوره همه توجه معطوف به بومی سازی فلسفه تعلیم و تربیت است و در این زمینه گام های مؤثری برداشته می شود.

نخستین اثر در این زمینه، چنان که در بالا گفتیم، تدوین کتاب «درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی (۱): فلسفه تعلیم و تربیت» است. این اثر حاصل فعالیت گروه علوم تربیتی دفتر همکاری حوزه و دانشگاه است که در سال ۱۳۷۲ منتشر شد. این کتاب نه تنها اولین اثر در فلسفه تعلیم و تربیت بود که در حوزه علمیه قم با همکاری اساتید دانشگاه و فضایی حوزه علمیه تدوین می شد، بلکه اولین اثر در فلسفه تعلیم و تربیت در ایران بود که با رویکرد بومی تدوین می شد و محتوای آن ترجمه و اقتباس از کتب فلسفه تعلیم و تربیت غربی نبود.

در تألیف این اثر زنده‌یاد دکتر محمدجعفر پاک‌سرشت، زنده‌یاد دکتر سیدعلی اکبر حسینی، حجة الاسلام و المسلمین علیرضا اعرافی، زنده‌یاد حجة الاسلام و المسلمین علی برهان، حجة الاسلام و المسلمین حسین ایرانی و زنده‌یاد دکتر علی محمد کاردان مشارکت داشتند.

در این کتاب ابتدا درباره ضرورت و اهمیت تعلیم و تربیت، ضرورت بازسازی تعلیم و تربیت و ضرورت بازنگری در آن بحث شده است. سپس کتاب در سه بخش ادامه پیدا کرده است. بخش اول به تاریخچه تعلیم و تربیت در جهان و اسلام پرداخته است. بخش دوم به تعریف و ماهیت تعلیم و تربیت از دیدگاه صاحب‌نظران بزرگ مسلمان و غربی و به صورت تحلیلی اختصاص پیدا کرده است. بخش سوم نیز به موضوع تعلیم و تربیت یعنی انسان اختصاص پیدا کرده و طبیعت انسان از دیدگاه علوم و ابعاد وجود انسان از دیدگاه فلسفی مورد بحث قرار گرفته است. این کتاب مورد استقبال جامعه علمی در ایران قرار گرفته و تاکنون بیش از ۱۶ بار چاپ شده است.

جلد دوم این مجموعه هم با عنوان «درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی (۲)»، اهداف تربیت از دیدگاه اسلام» نخستین بار در سال ۱۳۷۶ منتشر شد و تاکنون ۱۸ بار تجدید چاپ شده است که نشان می‌دهد این کتاب هم مورد استقبال اساتید و دانشجویان در دانشگاه و طلاب و فضایی حوزه علمیه قرار گرفته و جایگاه ویژه‌ای را به دست آورده است. این دو اثر مورد استقبال فراوان دانشگاه و حوزه قرار گرفت و نقش و تأثیر مهمی در رواج اندیشه تدوین فلسفه تعلیم و تربیت بومی داشت.

نویسندگان کتاب با رجوع به متون معتبر دینی از جمله آیات قرآن، روایات و آثار اندیشمندان اسلامی، به تبیین مبانی تعیین اهداف تربیتی پرداخته‌اند. در این راستا، طبقه‌بندی اهداف تربیتی در دو سطح اصلی - اهداف غایی و اهداف واسطه‌ای - صورت گرفته و اهداف غایی، که نقطه‌نهایی تربیت محسوب می‌شوند، از اهداف واسطه‌ای که مراحل مقدماتی تحقق آن را شکل می‌دهند، متمایز شده‌اند. طراحی این چارچوب با استناد به آرای صاحب‌نظرانی چون شهید صدر انجام گرفته است.

در این کتاب نویسندگان با ارائه مدل یکپارچه تربیتی مبتنی بر شبکه روابط چهارگانه، کوشیده‌اند تصویری جامع و مبتنی بر منابع اصیل دینی از اهداف تربیت اسلامی ترسیم کنند. این الگو نه تنها در حوزه نظریه‌پردازی، بلکه در طراحی نظام‌های تربیتی عملی در جوامع اسلامی نیز قابلیت اجرا دارد.

این دو جلد مباحث مهم فلسفه تعلیم و تربیت یعنی مفهوم و ماهیت تعلیم و تربیت، مبانی و اهداف

تعلیم و تربیت را پوشش می‌دهند. البته کاستی‌هایی هم دارند که با توجه به نبودن مباحث این کاستی‌ها طبیعی است.

همچنین در این دوره، دو اثر مهم در زمینه فلسفه تعلیم و تربیت که در دانشگاه‌های آمریکا و اروپا به‌عنوان متن درسی مورد استفاده بودند، در حوزه علمیه قم به زبان فارسی ترجمه شد و مورد استفاده استادان و دانش‌پژوهان رشته علوم تربیتی در حوزه و دانشگاه قرار گرفتند. نخستین اثر، کتاب فلسفه تعلیم و تربیت (قدیم و معاصر) تألیف جان الیاس^۱ است که توسط مؤسسه امام خمینی ترجمه و در سال ۱۳۸۲ منتشر شده است. این کتاب ساختار مباحث را براساس ساحت‌های مختلف تربیت سازمان‌دهی کرده و به بررسی فلسفی ابعاد گوناگون تربیت شامل تربیت عقلانی، تربیت اخلاقی، تربیت زیبایی‌شناختی، تربیت دینی، تربیت سیاسی، تربیت حرفه‌ای، تربیت بدنی و تربیت استثنائی پرداخته است.

اثر دوم، کتاب مبانی فلسفی تعلیم و تربیت تألیف هوارد اوزمون^۲ و ساموئل ام. کراور^۳ است که آن نیز توسط مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله ترجمه و در سال ۱۳۷۹ منتشر شد. این کتاب با رویکردی مبتنی بر مکاتب فلسفی، مباحث تعلیم و تربیت را در چارچوب جریان‌های فکری همچون ایده‌آلیسم، رئالیسم و پراگماتیسم بررسی می‌کند.

این دو اثر، نقشی مهم در تعمیق دانش و آگاهی دانشوران حوزه علمیه قم با فلسفه تعلیم و تربیت در غرب ایفا کرده‌اند و چاپ‌های مکرر آنها به‌ویژه کتاب اول، گواهی بر این مدعاست.

همچنین مجموعه «آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن» نیز در این دوره توسط دفتر همکاری حوزه و دانشگاه تألیف و منتشر شد. این آثار نیز در واقع از رویکردی دیگر به فلسفه تعلیم و تربیت می‌پردازند؛ به این معنا که، به جای پرداختن به دیدگاه تربیتی یک مکتب فلسفی، دیدگاه یک فیلسوف یا متفکر تربیتی را درباره تربیت بررسی می‌کنند. نخستین جلد از این مجموعه در سال ۱۳۷۷ هجری شمسی و جلد پنجم آن در سال ۱۳۸۷ توسط سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) منتشر شد. پس از استقبال گسترده، جلد ششم آن با محوریت اندیشه‌های تربیتی امام خمینی رحمته‌الله در سال ۱۳۹۷ عرضه شد.

---

1. John E. Elias
2. Howard A. Ozmon
3. Samuel M. Craver

مجموعه «آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن» یکی از جامع‌ترین منابع در بررسی اندیشه‌های تربیتی اسلامی و سیر تطور آنهاست. تحلیل نظام‌مند مبانی تربیت، پوشش گسترده متفکران، تجدید چاپ‌های متعدد و جایگاه علمی در برنامه‌های آموزشی دانشگاهی و حوزوی، این مجموعه را به مرجعی معتبر در حوزه علوم تربیتی تبدیل کرده است. این مجموعه هم نقشی مهم در ترویج اندیشه تعلیم و تربیت بومی و مستقل ایفا کرد و تأثیری ماندگار در تثبیت جایگاه فلسفه تعلیم و تربیت ایفا کرد. هدف این مجموعه، ترسیم سیر تاریخی اندیشه‌های تربیتی حدود ۳۰ متفکر برجسته مسلمان از سده‌های نخستین اسلامی تا دوره معاصر است. بررسی‌ها با روش توصیفی-تحلیلی و به صورت نظام‌مند ارائه شده‌اند. این مجموعه تاکنون بارها تجدید چاپ شده است. برای نمونه: جلد اول دست‌کم ۹ نوبت و جلد دوم و چهارم هفت بار چاپ شده است. همچنین این مجموعه به عنوان منبع درسی در مقاطع کارشناسی ارشد و دکتری رشته علوم تربیتی در دانشگاه‌های ایران معرفی شده است. جلد سوم (امام محمد غزالی) و جلد پنجم (فیض کاشانی) به عنوان کتاب سال جمهوری اسلامی ایران برگزیده شدند. جلد اول هم به زبان روسی ترجمه و در سال ۲۰۱۶ توسط انتشارات صدرا در مسکو منتشر شده است. بدین ترتیب، در پایان این دوره دانش فلسفه تعلیم و تربیت بومی در حوزه علمیه شکل گرفته و جایگاه خود را با تدوین آثار مختلف کاملاً تثبیت کرده است. البته، این مهم تا حدودی موهون راه‌اندازی رشته علوم تربیتی در مؤسسات حوزوی در قم هم هست.

۳. دوره شکوفایی و تعمیق (۱۳۸۳-۱۴۰۰)

دوره پیشین دوره شکل‌گیری و تثبیت دانش فلسفه تعلیم و تربیت بومی در حوزه علمیه قم بود. در این دوره گرچه تأکید بر بومی بودن این دانش بارز است، اما وجه و جهت بومی بودن کاملاً روشن و آشکار نیست. علاوه بر این، آثار تولید شده هم به لحاظ پختگی و غنا نیز به سطح مطلوب نرسیده‌اند. اما در این دوره که از ۱۳۸۳ آغاز می‌شود هم وجه و جهت بومی شدن کاملاً شفاف می‌شود و روشن می‌شود که بومی شدن معادل اسلامی شدن است، هم غنا و پختگی آثار به حد مطلوب می‌رسد. افزون بر این، در این دوره فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم افق جدیدی را می‌گشاید و به بحث مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی ایرانی هم وارد می‌شود و آثار ارزشمندی را در این

زمینه تولید می‌کند که نشان‌دهنده شکوفایی و تعمیق دانش فلسفه تعلیم و تربیت در حوزه علمیه قم است.

مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی. ورود به مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی با ترجمه و انتشار کتاب «مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی» شروع می‌شود که توسط آقای بهروز رفیعی ترجمه و در سال ۱۳۸۴ توسط پژوهشگاه حوزه و دانشگاه منتشر شد. این کتاب ترجمه فصل‌هایی از سه کتاب است. ۱. تمام بخش چهارم از کتاب «الفکر التربوی العربی الاسلامی: الاصول و المبادئ» تألیف محمدجواد رضا که ترجمه آن، فصل اول تا ششم کتاب مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی را تشکیل داده است؛ ۲. یک فصل از کتاب «اتجاهات الفكر التربوی الاسلامی» و یک فصل از کتاب «الفکر التربوی العربی الجدید» که هر دو اثر سعید اسماعیل علی هستند.

این کتاب با بهره‌گیری از رویکردی تاریخی-تحلیلی، به بررسی جریان‌های تربیتی عمده و مهم در تمدن اسلامی از صدر اسلام تا دوره‌های متأخر پرداخته است. در دو فصل نخست، دگرگونی‌های فرهنگی جامعه اسلامی که در اندیشه تربیتی اسلام مؤثر بوده‌اند، بررسی شده است. نویسندگان مراحل تحول فرهنگی را به سه دوره تقسیم کرده‌اند: از هجرت تا برپایی دارالحکمه؛ از برپایی دارالحکمه تا پیدایش مدارس نظامیه؛ و از دوران پس از نظامیه‌ها تا سقوط حکومت عثمانی. آنان معتقدند ایجاد دارالحکمه در بغداد نقطه آغاز نیست، بلکه نقطه عطف و اوج تحولات عقلانی آن دوران به شمار می‌آید. در ادامه، مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی مهم شامل پنج گرایش عمده نقل‌گرای، عقل‌گرای، تصوف‌گرای، کارکردگرای و سلفی‌گرای هر کدام در یک فصل بررسی شده‌اند. هر گرایش با استفاده از تحلیل دیدگاه اندیشمندان برجسته آن گرایش، مورد ارزیابی قرار گرفته و جایگاه آن در تحولات تربیتی اسلامی بررسی شده است. در این میان، کتاب به چالش‌های فرهنگی-تربیتی همچون غلبه نگاه نقلی بر عقلانیت، غفلت از نیازهای روز، تعارض متافیزیک الهی با علّیت علمی، و ترس از تهاجم فرهنگی پرداخته و آنها را در قالب چهار بحران موروثی شناسایی کرده است.

فلسفه‌های تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی ایرانی. این جریان با پژوهش و تدوین فلسفه‌های تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی شامل فلسفه تعلیم و تربیت مشاء در دو جلد، اشراق و حکمت متعالیه در دو جلد و حکمت متعالیه در یک جلد ادامه پیدا کرده است. حاصل این پژوهش توسط حوزه و دانشگاه در

۱۳۹۳ و ۱۳۹۴ تحت عنوان فلسفه تعلیم و تربیت مشاء و فلسفه تعلیم و تربیت اشراق و در سال ۱۳۹۹ تحت عنوان فلسفه‌های تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی ایرانی منتشر شد.

در فلسفه تعلیم و تربیت مشاء که در دو جلد منتشر شده، هدف اصلی مؤلف، استخراج مبانی و نظریه‌هایی برای تعلیم و تربیت اسلامی-ایرانی بر پایه حکمت مشاء است؛ رویکردی که می‌کوشد جایگزینی معتبر و بومی برای فلسفه‌های تربیتی غربی ارائه دهد.

در جلد نخست، مبانی فلسفی تعلیم و تربیت در اندیشه فلاسفه مشاء مانند ابن‌سینا، فارابی و خواجه نصیرالدین طوسی بررسی می‌شود. مبانی معرفت‌شناختی شامل چیستی معرفت، امکان، انواع و ابزارهای معرفت، معرفت معتبر و مراتب معرفت؛ مبانی مابعدالطبیعی مشتمل بر مبانی هستی‌شناختی، مبانی وجودشناختی و مبانی خداشناختی؛ مبانی انسان‌شناختی شامل چیستی نفس، تجرد نفس، قوای ادراکی و تحریکی، کمال نفس، رابطه نفس و بدن، و معاد؛ مبانی اخلاق‌شناختی از قبیل مفهوم و چیستی و مراتب سعادت، و راه سعادت؛ و مبانی سیاسی-اجتماعی شامل ضرورت و خاستگاه جامعه، انواع جامعه، جامعه فاضله، تمایز آن با جوامع غیرفاضله، رابطه دین و سیاست، و قانون‌های حاکم بر جامعه به تفصیل بررسی شده‌اند. این مبانی، به‌طور نظام‌مند به‌عنوان زیرساخت نظری تربیت در فلسفه مشاء مطرح شده‌اند و پایه‌گذار تبیین نظریه تربیتی در جلد دوم کتاب هستند.

جلد دوم به ارائه نظریه‌ای تربیتی براساس مبانی فلسفه مشاء می‌پردازد. بررسی مفاهیم پایه‌ای مانند تعریف تعلیم و تأدیب، و رابطه این دو در فصل اول بررسی شده است. در فصل دوم اهداف تعلیم و تربیت شامل اهداف غایی و واسطی بحث شده است. همچنین ساحت‌های تربیت شامل ساحت عقلانی، اخلاقی، مدنی، حرفه‌ای و جسمانی از دید فلسفه مشاء در فصل چهارم بررسی و تبیین شده است. آموزش و یادگیری در فصول چهارم و پنجم و تربیت در فصل ششم به تفصیل بحث شده و روش‌های تربیتی از قبیل ترغیب و ترهیب، وعده و وعید، تمرین و تکرار، و تشویق و تنبیه در فصل هفتم و مراحل تربیت شامل پیش‌دستانی، عمومی، و تخصصی در فصل هشتم و عوامل تربیت در فصل نهم بررسی شده است.

فلسفه تعلیم و تربیت اشراق در دو جلد تدوین و منتشر شده و به‌عنوان نخستین منبع تخصصی در حوزه تبیین فلسفه تعلیم و تربیت اشراق شناخته می‌شود. نویسنده با تمرکز بر مبانی نورشناختی،

انسان‌شناختی و معرفت‌شناختی حکمت اشراق، تلاش دارد نظریه تربیتی اشراق را استخراج و در قالبی مدون ارائه کند.

جلد نخست کتاب، مشتمل بر ۹ فصل، به تحلیل مبانی تعلیم و تربیت اشراق اختصاص دارد. در بخش آغازین، سهروردی به عنوان بنیان‌گذار این جریان فکری معرفی شده و ویژگی‌های بارز فلسفه اشراق، از جمله بنیان دینی، ماهیت تربیتی و بهره‌مندی از عناصر فرهنگ ایرانی، مورد بررسی قرار گرفته است. نظام نوری به مثابه هستی‌شناسی فلسفه اشراق، محور اصلی مبانی تربیتی اشراق است؛ جایی که هستی به صورت شبکه‌ای از نور و ظلمت تبیین می‌شود و مراتب وجود در سلسله‌ای از صدور فیض و انتقال نور تحلیل می‌گردد. مفهوم نورالانوار نیز با ویژگی‌هایی همچون یگانگی مطلق، بی‌نهایتی و احاطه علمی، شالوده خداشناسی این نظام را تشکیل می‌دهد؛ امری که در تربیت انسان، جهت‌گیری خروج از عالم ماده و بازگشت به عوالم نورانی را ایجاب می‌کند. در ادامه، انسان‌شناسی اشراقی، با تمرکز بر تجرد نفس، کمال انسان و ارتباط نفس و بدن تبیین شده است. معرفت‌شناسی اشراق نیز بر تلفیق عقل، شهود و وحی تأکید دارد. در بخش اخلاق و سیاست، فضائل و رذائل انسانی و ضرورت تشکیل جامعه‌ای براساس عدالت و ولایت الهی از منظر اشراقی تبیین شده‌اند.

جلد دوم کتاب، در قالب ۶ فصل، به تبیین نظریه تربیتی اشراق و دلالت‌های عملی آن می‌پردازد. اهداف تربیت اشراقی به دو سطح میانی و غایی تقسیم شده‌اند و هدف نهایی، رهایی از تعلقات مادی و وصول به خلافت الهی معرفی می‌شود. اصول تربیتی از قبیل تحول باطن، آخرت‌گرایی، مجاهدت، مهرورزی، و اعتدال، بستر تحقق این اهداف را فراهم می‌کنند. روش‌های تربیت نیز در دو سطح خودتربیتی و دیگرتربیتی شرح داده شده‌اند؛ اولی شامل ریاضت، ذکر و پالایش دل، و دومی متکی بر تمثیل‌های نورانی و الگوسازی تربیتی توسط مربیان الهی است. در حوزه برنامه درسی، کتاب بر اولویت علوم یقینی مانند حکمت و عرفان بر علوم ظنی تأکید دارد و بر پیوند میان صفای باطن و قابلیت دریافت انوار معرفتی اشاره می‌کند. ویژگی‌های مربی و متربی نیز براساس جهان‌بینی اشراقی تعریف شده‌اند؛ مربی باید عالم، زاهد و دارای فضیلت‌های مجسم باشد و متربی باید در مسیر رهایی از ظلمت و آمادگی برای دریافت فیض گام بردارد.

در مجموع، کتاب «فلسفه تعلیم و تربیت اشراق» با بهره‌گیری از ظرفیت‌های حکمت اشراق،

چارچوبی برای تربیت مبتنی بر اشراق، تعالی روح و پیوند انسان با حقایق متافیزیکی ارائه می‌کند. این اثر، افزون بر تحلیل فلسفی، با صورت‌بندی دقیق نظریه تربیتی، نقشی مهم در بازخوانی و بازسازی هویت تربیتی در فرهنگ ایرانی-اسلامی ایفا می‌کند.

فلسفه تعلیم و تربیت حکمت متعالیه نیز در بخش سوم کتاب تک جلدی فلسفه‌های تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی ارائه شده است. ابتدا مبانی تعلیم و تربیت و سپس مباحث تربیتی براساس مبانی ارائه شده‌اند.

این مجموعه، نخستین گام جدی در مسیر تدوین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی-ایرانی بر پایه سه نحله فلسفی رایج در جهان اسلام و ایران است. اثری که می‌کوشد با اتکا به میراث فلسفی اسلامی، چارچوب نظری جدیدی برای تربیت انسان ارائه دهد؛ چارچوبی که به دور از تقلید صرف از الگوهای غربی، به اصول، اهداف و ارزش‌های بومی استوار باشد.

فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی. در این دوره افزون بر پرداختن به مبحث فلسفه‌ها و گرایش‌های تربیت، در زمینه تدوین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی نیز گام‌های مهمی برداشته شد. گرچه در دوره شکل‌گیری و تثبیت هم‌گام‌هایی در این زمینه برداشته شده بود، اما به سبب آماده نبودن شرایط و قرار داشتن در مراحل اولیه، نیاز به آثاری بود که دقیق‌تر و عمیق‌تر به این موضوع بپردازند. از سوی دیگر بحث تحول در نظام آموزش و پرورش که از ۱۳۸۳ مطرح شده بود، نیاز به تدوین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی را برای همه دغدغه‌مندان به آموزش و پرورش کشور روشن‌تر و جدی‌تر کرده بود.

تحول بنیادین در آموزش و پرورش و فلسفه تربیت اسلامی

در سال ۱۳۶۶، مجلس شورای اسلامی اصلاح قانون و وظایف وزارت آموزش و پرورش را به تصویب رساند. با وقفه‌ای طولانی، کمیته اصلاحات آموزش و پرورش با حکم وزیر وقت آموزش و پرورش در شهریور ۱۳۸۰ تشکیل شد و پیش‌نویس اول طرح اصلاح آموزش و پرورش را تهیه کرد. این پیش‌نویس در تاریخ ۶/۳/۱۳۸۲ به تصویب شورای عالی آموزش و پرورش رسید. البته در همان سال، بازنگری‌هایی در آن صورت گرفت و پیش‌نویس دومی نیز تهیه شد. متعاقباً در تاریخ ۲۲/۷/۱۳۸۳، هیئت دولت این طرح را به تصویب رساند و مسئولیت اجرای آن را به وزارت آموزش و پرورش واگذار کرد تا با هماهنگی

سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور و تحت نظارت شورای عالی آموزش و پرورش، نسبت به تدوین سند ملی آموزش و پرورش اقدام نماید.

برای تدوین این سند، چهار گام اساسی تعیین شده بود: ۱. طراحی الگوی مفهومی تدوین سند؛ ۲. تعریف سند ملی؛ ۳. مطالعات نظری؛ و ۴. اجرای سند تحول بنیادین.

در گام سوم، یعنی مرحله مطالعات نظری سند ملی آموزش و پرورش، چهار بخش پیش‌بینی شده بود: ۱. مطالعات مقدماتی و زمینه‌ساز؛ ۲. مطالعات محیطی؛ ۳. مطالعه مؤلفه‌های نظام آموزش و پرورش؛ و ۴. مطالعات نظری. مطالعات نظری شامل چهار محور بود. محور اول مطالعات نظری، شامل چهار مطالعه در ابعاد نظری و فلسفی آموزش و پرورش بود. محور دوم مطالعات نظری مطالعه در فلسفه تعلیم و تربیت بود که خود شامل شش پژوهش فرعی در زمینه‌های مختلف از جمله تبیین مبانی فلسفی و دینی تعلیم و تربیت و تدوین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی بود. محور سوم به طراحی الگوی تربیت در ساحت‌های مختلف تربیتی همراه با مرور انتقادی پیشینه و تجربیات جهانی اختصاص داشت. محور چهارم نیز بر طراحی الگوی نظری زیرنظام‌های آموزش و پرورش متمرکز بود (احمدی، بی‌تا).

به هر حال، یکی از ضروریات تدوین سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، تدوین «فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی» است؛ موضوعی که مقام معظم رهبری نیز به آن تصریح کرده بودند. مقام معظم رهبری تحول را نه صرفاً یک واژه، بلکه یک پروژه عظیم و بنیانی می‌دانند که نیازمند تعریف دقیق، هدف‌گذاری روشن و اقدام مبتنی بر فلسفه‌ای بومی و الهام‌گرفته از ارزش‌های دینی و ملی است. ایشان لزوم تحول را در دو آسیب اساسی نظام آموزش و پرورش گذشته می‌دانند: نخست، دوری از یا حتی دشمنی با مبانی دینی، و دوم، وابستگی شدید به الگوهای غربی و تقلید از آنها بدون توجه به اقتضائات فرهنگی و نیازهای ملی. این دو عامل سبب شدند که آموزش و پرورش به جای تربیت انسان مؤمن، خلاق و مستقل، به بازتولید الگوهای بیگانه بپردازد. در یک کلام، ایشان آموزش و پرورش موجود را آموزش و پرورش غربی و نامتناسب با فرهنگ و فکر ما می‌دانند. «آموزش و پرورش کنونی کشور ما، ساخته و پرداخته فکر ما و برنامه‌های ما و فلسفه ما نیست» (بیانات رهبری در دیدار مسئولان آموزش و پرورش سراسر کشور ۱۳۸۶).

از نظر ایشان، گرچه پس از انقلاب اسلامی تغییراتی در محتواهای درسی و ظاهر نظام آموزشی پدید آمده، اما ساختار بنیادین آن دستخوش تحول اساسی نشده است. تحول مطلوب و اساسی نیازمند تدوین

فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی است. به همین جهت، بر ضرورت تدوین نظام آموزشی جدید مبتنی بر این فلسفه تأکید دارند و معتقدند باید تحولی عمیق و بنیادی محقق گردد تا آموزش و پرورش از روزمرگی نجات یابد و به نهادی مولد در تراز انقلاب اسلامی تبدیل شود. «این فلسفه آموزش و پرورش است؛ این را مشخص بکنند؛ تدوین بکنند. آن وقت براساس این فلسفه، نظام مطلوب آموزش و پرورش به دست خواهد آمد» (بیانات رهبری در دیدار مسئولان آموزش و پرورش سراسر کشور، ۱۳۸۶).

به اقتضای این نیاز و تأکید مقام معظم رهبری و تأکیدی که در فرایند تدوین سند تحول بر تدوین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی شد و به اقتضای ماهیت ذاتی حوزه علمیه که یکی از وظایفش تدوین و تنظیم نظام تعلیم و تربیت اسلامی است، در این دوره حوزه علمیه قم به تدوین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی همت گماشت. در این راستا، بعضی کتاب‌ها درباره فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی از زبان عربی به فارسی ترجمه شد که هم موجب آشنایی بیشتر طلاب و فضولای حوزه علمیه قم با فلسفه تربیت اسلامی و وضعیت این دانش در جهان اسلام شد و هم زمینه را برای تدوین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی آماده کرد. در راستای این هدف، کتاب «فلسفه تربیت اسلامی» اثر ماجد عرسان کیلانی در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه توسط آقای بهروز رفیعی ترجمه و در سال ۱۳۸۹ در انتشارات پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت منتشر شد.

از مهم‌ترین امتیازات این اثر، استخراج مستقیم مبانی تربیتی از منابع اصیل اسلامی، یعنی قرآن و سنت است؛ بی‌آنکه وابسته به سنت فلسفی اسلامی یا فلسفه‌های غربی باشد. همچنین، رویکرد تطبیقی و انتقادی به فلسفه‌های تربیتی غرب، به‌ویژه اومانیسم و سکولاریسم، سبب شده است خواننده ضمن درک تفاوت‌ها، به ابعاد هویتی تربیت اسلامی نیز توجه یابد. افزون بر این، نویسنده تلاش کرده است پاسخی اسلامی به بحران‌های تربیتی معاصر و چالش‌های هویتی جهان اسلام ارائه کند و از این رهگذر، بر نقش تربیت در وحدت امت اسلامی و تحول اجتماعی تأکید ورزیده است.

افزون بر این، در پاسخ به نیاز به تدوین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی به‌عنوان مبنایی برای ایجاد تغییرات بنیادین در نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران، گروهی از اساتید مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی رحمته‌الله زیر نظر استاد فقید مصباح یزدی به انجام این مهم همت گماشتند و حاصل کار آنها با عنوان فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی در سال ۱۳۹۱ منتشر شد. این کتاب، با تکیه بر منابع اصیل

اسلامی و بهره‌گیری از منظومه فکری حکمت متعالیه، تلاش کرده است تصویری نظام‌مند از تربیت اسلامی ارائه دهد و هم‌زمان پاسخی انتقادی به نظام‌های تربیتی سکولار و غربی عرضه نماید.

مطالب کتاب در قالب سه بخش اصلی سامان یافته‌اند. بخش نخست به مباحث مقدماتی اختصاص یافته و به طرح مسائلی چون تعریف فلسفه تعلیم و تربیت و فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی و ضرورت تدوین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی پرداخته است. هدف این بخش، فراهم آوردن زمینه نظری برای ورود به مباحث اصلی است.

در بخش دوم، مبانی تعلیم و تربیت اسلامی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. مبانی معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی، الهیاتی، انسان‌شناختی و ارزش‌شناختی به تفصیل بررسی شده‌اند. در مبانی معرفت‌شناختی امکان و تحقق شناخت یقینی، شناخت جهان خارج از ذهن، و تقسیم علم به حضوری و حصولی و... مورد بحث قرار گرفته‌اند. در مبانی هستی‌شناختی، ممکن‌الوجود بودن برخی از موجودات، تأثیر و تأثر میان آنها و رابطه علیت و... تحلیل شده‌اند. در مبانی الهیاتی نیز کمال بی‌نهایت بودن خداوند، توحید در خالقیت، توحید در مالکیت و ربوبیت و الوهیت و... بررسی شده است. در مبانی انسان‌شناختی، ترکیب انسان از روح و بدن، غیرمادی بودن روح، جاودانگی و مراتب وجودی آن، و قابلیت تغییر تدریجی روح و بدن و مبانی دیگر مطرح شده‌اند. در مبانی ارزش‌شناختی نیز مطلوبیت واقعی ارزش، ذاتی بودن ارزش‌ها، نسبت آنها با ارزش غایی به‌عنوان هدف نهایی، و مانند آن مطرح شده است.

بخش سوم به سایر مؤلفه‌های فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی اختصاص پیدا کرده است. اولین مؤلفه، اهداف تعلیم و تربیت است که در این کتاب اهداف به چهار دسته غایی، کلی، واسطی و جزئی تقسیم شده‌اند. از منظر نویسندگان، هدف نهایی تربیت اسلامی، قرب اختیاری به خداوند متعال است و دیگر اهداف با توجه به همین غایت سامان یافته‌اند. سپس اصول تعلیم و تربیت اسلامی مورد بحث قرار گرفته، تعریف اصول، رابطه آنها با دیگر مؤلفه‌ها بررسی و اصول به چند طبقه تقسیم شده‌اند. پس از آن مراحل تعلیم و تربیت اسلامی شامل تعریف مراحل و ملاک و روش تعیین مراحل و ترتیب مراحل بررسی شده است.

همچنین در این بخش، ساحت‌های تربیت شامل تعریف و ملاک تعیین ساحت‌ها بررسی شده و هیجده ساحت مشخص شده است. این ساحت‌ها براساس روابط چهارگانه انسان به شش ساحت

تقسیم شده که عبارتند از: ساحت شخصی، الهی، ساحت سیاسی، ساحت فرهنگی-اجتماعی، ساحت اقتصادی و ساحت طبیعی. هریک از این ساحت‌ها سه بعد گرایشی، شناختی و رفتاری دارند که نتیجه آن ۱۸ ساحت می‌شود که ساختاری منسجم و چندبعدی را شکل می‌دهند. در ادامه، عوامل و موانع تربیت هم در یک فصل جداگانه بررسی شده‌اند.

در مجموع این کتاب از نظر جامعیت مباحث، اتکای عمیق به منابع اسلامی، انسجام ساختاری و رویکرد انتقادی نسبت به غرب، یکی از بنیادی‌ترین منابع در حوزه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی در ایران به شمار می‌آید. تأثیرگذاری این اثر در محیط‌های علمی، پژوهشی و سیاست‌گذاری تربیتی، آن را به یکی از منابع کلیدی در گفتمان تعلیم و تربیت اسلامی بدل کرده است.

همچنین در سال ۱۴۰۰ کتاب دیگری با عنوان فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی توسط پژوهشگاه حوزه و دانشگاه منتشر شد که در دانشگاه فرهنگیان به عنوان کتاب درسی استفاده می‌شود.

۴. دوره گسترش و کاربرد (۱۴۰۱ تاکنون)

در این دوره فلسفه تعلیم و تربیت به سمت ساحت‌های تربیت گسترش پیدا کرده و بعضی از ساحت‌های تربیت مانند تربیت دینی و تربیت زیبایی‌شناختی به عنوان ساحت‌هایی از تربیت مورد بررسی فلسفی قرار گرفته‌اند.

کتاب فلسفه تربیت دینی و کتاب تربیت زیبایی‌شناختی از دیدگاه اسلام که در این دوره منتشر شدند مؤید این مدعا هستند. البته رساله‌ها و پایان‌نامه‌هایی هم با موضوع تربیت سیاسی از دیدگاه اسلام تألیف شده‌اند و در همین راستا قرار می‌گیرند.

کتاب فلسفه تربیت دینی در پژوهشگاه حوزه و دانشگاه تدوین و در سال ۱۴۰۲ منتشر شده است. تربیت دینی به مجموعه فعالیت‌هایی اطلاق می‌شود که هدف همه آنها رشد و پرورش شناخت‌ها، باورها، صفات و رفتارهای بنیادین مطلوب اسلام - که پایه و اساس دیگر شناخت‌ها، باورها، صفات و رفتارهای دینی را تشکیل می‌دهند - در متری است. فلسفه تربیت دینی عهده‌دار بررسی تربیت دینی با روش فلسفی است و مسائل و موضوعات آن عبارتند از کشف و بررسی مبانی و مفروضات تربیت دینی، تجزیه و تحلیل مفاهیم مهم، بررسی امکان و ضرورت، اهداف و اصول تربیت دینی. مطالب این کتاب

در شش فصل سامان یافته است، در فصل اول به مفهوم و قلمرو فلسفه تربیت دینی، در فصل دوم به مبانی دین شناختی تربیت دینی و در فصل سوم به مبانی انسان شناختی، معرفت شناختی و سیاسی-اجتماعی آن می پردازد. فصل چهارم به بررسی امکان و ضرورت تربیت دینی و چالش های آن اختصاص یافته است؛ فصل پنجم اهداف تربیت دینی را بررسی می کند و فصل ششم هم مفهوم اساسی، اصول و ویژگی های تربیت دینی را مطالعه می کند.

کتاب تربیت زیبایی شناختی از دیدگاه اسلام هم در پژوهشگاه تدوین و در سال ۱۴۰۲ منتشر شده است. این کتاب در فصل اول به سیر تاریخی زیبایی شناسی در یونان و غرب و جهان اسلام در فصل دوم به چیستی و هستی زیبایی شناسی و در فصل سوم به مفهوم شناسی و رویکردها در تربیت زیبایی شناسی می پردازد. در ادامه در ضمن چهار فصل به مبانی، اهداف، اصول و روش های تربیت زیبایی شناختی می پردازد.

بنابراین، در دوره جدید، حوزه علمیه قم افقهای جدیدی را باز کرده است که امید است در آینده این روند ادامه پیدا کند.

جمع بندی و نتیجه گیری

یافته های مقاله را می توان در سه محور اصلی دسته بندی کرد: معرفتی و دانشی، نهادی و ساختاری، و کاربردی و راهبردی. از منظر معرفتی و دانشی، مقاله نشان می دهد که حوزه علمیه قم از رویکرد سنتی به تربیت مبتنی بر اخلاق و فقه به تدریج به سمت رویکردی علمی و نظام مند به تربیت حرکت کرده است. این سیر تحول از اندیشه های شهید مطهری آغاز و با تدوین آثار بومی مانند درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی و مجموعه های فلسفی مبتنی بر حکمت مشاء، اشراق و حکمت متعالیه ادامه یافته است. از سوی دیگر، نهادهای علمی حوزوی نظیر دفتر همکاری حوزه و دانشگاه و پژوهشگاه حوزه و دانشگاه نقش اساسی در تثبیت جایگاه فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی و بومی ایفا کرده اند. این نهادها توانسته اند جریان علمی تولید فلسفه تعلیم و تربیت را از مرحله ترجمه آثار غربی به مرحله تألیف بومی و نظام مند برسانند و از طریق این مسیر، الگوی مستقلی در فلسفه تعلیم و تربیت را سامان دهند.

کاربردهای این یافته‌ها در حوزه سیاست‌گذاری آموزشی بسیار متنوع است. نخست آنکه طراحی فلسفه تعلیم و تربیت براساس مبانی قرآنی، روایات و حکمت اسلامی می‌تواند مبنای فلسفی قابل اتکایی برای نظام آموزش و پرورش جمهوری اسلامی ایران فراهم آورد. این فلسفه برخلاف الگوهای غربی، بر اهداف غایی مانند قرب به خدا، رابطه انسان با خدا و رابطه انسان با خود، دیگران و طبیعت در مسیر قرب به خدا تأکید دارد که کاملاً با اسناد تحول بنیادین، برنامه درسی ملی و الگوی اسلامی-ایرانی پیشرفت همخوانی دارد. همچنین، تجربه موفق حوزه در طراحی گام‌به‌گام فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی (ترجمه، تألیف، تحلیل تطبیقی) می‌تواند برای سایر رشته‌های علوم انسانی همچون روان‌شناسی، اقتصاد یا جامعه‌شناسی الگو باشد. در این چارچوب، توسعه نهادهای مشترک میان حوزه و دانشگاه، مانند دفتر همکاری، می‌تواند هم در تدوین کتب درسی و هم در تربیت معلم و استاد نقش مؤثر ایفا کند.

درنهایت، یافته‌های این مقاله به سیاست‌گذاران تربیتی و فرهنگی کشور نشان می‌دهد که برای تحقق تحول بنیادین در آموزش و پرورش، به‌ویژه در عرصه فلسفه تربیت، باید از تجربه نظری و نهادی حوزه علمیه قم بهره گرفت. تدوین فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی بر پایه منابع اصیل، تبیین اهداف چندلایه تربیتی، و طراحی نظام‌مند ساحت‌ها و اصول تربیت از جمله دستاوردهای این تجربه است. این یافته‌ها اگر به زبان سیاست‌گذاری ترجمه و در قالب ساختارهای اجرایی جای گیرد، می‌تواند گام مؤثری در تحقق تحول عمیق و بنیانی در نظام تربیتی کشور باشد.

منابع

- احمدی، آمنه (بی‌تا)، «فرایند تدوین و اجرای سند تحول»، ضمیمه ماهنامه آموزشی، تحلیلی و اطلاع‌رسانی معلم، ویژه‌نامه پایه دهم.
- اسماعیل‌علی، سعید، و رضا، محمدجواد (۱۳۸۴)، مکتب‌ها و گرایش‌های تربیتی در تمدن اسلامی (ترجمه بهروز رفیعی)، تهران: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و سمت.
- اوزمون، هووارد ای، و کراور، ساموئل ام. (۱۳۷۹)، مبانی فلسفی تعلیم و تربیت (ترجمه گروه مترجمان)، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.
- بهشتی، محمد (۱۳۹۳)، فلسفه تعلیم و تربیت اشراق، جلد اول: مبانی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بهشتی، محمد (۱۳۹۴)، فلسفه تعلیم و تربیت اشراق: جلد دوم، نظریه تربیتی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بهشتی، محمد (۱۴۰۲)، تربیت زیبایی‌شناختی از دیدگاه اسلام، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- پاک‌سرشت، محمدجعفر (۱۳۸۳)، «فلسفه آموزش و پرورش»، در علوم تربیتی: ماهیت و قلمرو آن، تهران: سمت.
- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (۱۳۷۲)، درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی (جلد اول): فلسفه تعلیم و تربیت، قم: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه.
- پژوهشگاه حوزه و دانشگاه (۱۳۷۶)، درآمدی بر تعلیم و تربیت اسلامی (جلد دوم): اهداف تربیت از دیدگاه اسلام، قم: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه.
- دانشنامه اسلامی اهل‌بیت (بی‌تا)، حوزه علمیه قم، بازایی شده در ۳ اوت ۲۰۲۵، از wiki.ahlolbait.com، بخش تاریخی و نهادی مرتبط با شکل‌گیری نهادهایی مانند دفتر همکاری حوزه و دانشگاه.
- داودی، محمد (۱۳۹۳)، فلسفه تعلیم و تربیت مشاء، جلد اول، مبانی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- داودی، محمد (۱۳۹۴)، فلسفه تعلیم و تربیت مشاء، جلد دوم، نظریه تربیتی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- داودی، محمد (۱۴۰۱)، فلسفه تربیت دینی، قم، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

- داودی، محمد، بهشتی، محمد، و بهشتی، سعید (۱۳۹۹)، فلسفه‌های تعلیم و تربیت در تمدن اسلامی، تهران: سمت.
- داودی، محمد، و کارآمد، حسین (۱۴۰۰)، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: دانشگاه فرهنگیان.
- بارو، رایین و ودز، رونالدو (۱۳۸۰)، درآمدی بر فلسفه آموزش و پرورش، ترجمه فاطمه زیباکلام مفرد، تهران، دانشگاه تهران.
- شریعتمداری، علی (۱۳۶۷)، اصول و فلسفه تعلیم و تربیت، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- شعاری‌نژاد، علی‌اکبر (بی‌تا)، فلسفه آموزش و پرورش، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- عرسان کیلانی، ماجد (۱۳۸۹)، فلسفه تربیت اسلامی (ترجمه بهروز رفیعی)، قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه؛ تهران: سمت.
- فتحعلی، محمد، مصباح، مجتبی، و یوسفیان، حسین (۱۳۹۰)، فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی (زیر نظر محمدتقی مصباح یزدی)، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی؛ تهران: مدرسه برهان.
- مجموعه نویسندگان (۱۳۷۷ تا ۱۳۹۷)، آرای دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن (جلدهای اول تا ششم)، قم: دفتر همکاری حوزه و دانشگاه؛ تهران: سمت.
- مطهری، مرتضی (۱۳۶۷)، تعلیم و تربیت در اسلام، تهران: انتشارات صدرا.
- مقام معظم رهبری (۱۳۸۶)، بیانات در دیدار مسئولان آموزش و پرورش سراسر کشور، تهران: دفتر حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله خامنه‌ای.
- مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (۱۳۵۹-۱۳۶۱)، صحیفه امام (جلدهای ۱۲ و ۱۵)، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- نقیب زاده، میر عبدالحسین (۱۳۸۰)، نگاهی به فلسفه آموزش و پرورش، تهران، طهوری
- الیاس، جان، ای. (۱۳۸۲)، فلسفه تعلیم و تربیت: قدیم و معاصر (ترجمه گروه مترجمان)، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی.

References

- Ahl al-Bayt Islamic Encyclopedia. (n.d.). Historical and institutional aspects related to the formation of institutions such as the Office of Hawzah and University Co-operation. Seminary of Qom. Retrieved August 3, 2025, from <http://wiki.ahlolbait.com>[in persian]
- Ahmadi, A. (n.d.). The process of drafting and implementing the Fundamental Transformation Document. Supplement to the Educational, Analytical, and Informational Monthly “Teacher,” Special Issue for Grade 10. [in persian]
- Bagheri-Noeparast, K., & Attaran, M. (1997). Contemporary philosophy of education (Selected and translated works). Tehran: Mehrab-e Qalam Cultural and Publishing Institute. [in persian]
- Beheshti, M. (2014). Philosophy of Eshragh’s education, Vol. 1: Foundations. Qom: Research Institute for Hawzah and University. [in persian]
- Beheshti, M. (2015). Philosophy of Eshragh’s education, Vol. 2: Educational theory. Qom: Research Institute for Hawzah and University. [in persian]
- Beheshti, M. (2023). Aesthetic education from the perspective of Islam. Qom: Research Institute for Hawzah and University. [in persian]
- Beheshti, S. (1998). A ground for rethinking philosophy of education. Tehran: Ravan Virayesh & Arasbaran. [in persian]
- Davoudi, M. (2014). Philosophy of Masha’s education, Vol. 1: Foundations. Qom: Research Institute for Hawzah and University. [in persian]
- Davoudi, M. (2015). Philosophy of Masha’s education, Vol. 2: Educational theory. Qom: Research Institute for Hawzah and University. [in persian]
- Davoudi, M. (2022). Philosophy of religious education. Qom: Research Institute for Hawzah and University. [in persian]
- Davoudi, M., & KarAmad, H. (2021). Philosophy of Islamic education. Qom: Research Institute for Hawzah and University; Tehran: Farhangian University.
- Davoudi, M., Beheshti, M., & Beheshti, S. (2020). Philosophies of education in Islamic civilization. Tehran: SAMT. [in persian]
- Elias, J. L. (2003). Philosophy of education: Ancient and modern (Trans. Group of translators). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute.

- Esmail-Ali, S., & Reza, M. J. (2005). Schools and educational trends in Islamic civilization (B. Rafiei, Trans.). Tehran: Research Institute for Hawzah and University & SAMT. [in persian]
- Fathali, M., Mesbah, M., & Yousefian, H. (2011). Philosophy of Islamic education (under the supervision of M. T. Mesbah Yazdi). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute; Tehran: Borhan School. [in persian]
- Group of Authors. (1998–2018). Views of Muslim scholars on education and its foundations (Vols. 1–6). Qom: Office of Hawzah and University Cooperation; Tehran: SAMT. [in persian]
- Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (1980–1982). Sahifeh-ye Imam (Vols. 12 & 15). Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. [in persian]
- Kilani, M. A. (2010). Philosophy of Islamic education (B. Rafiei, Trans.). Qom: Research Institute for Hawzah and University; Tehran: SAMT. [in persian]
- Motahhari, M. (1988). Education and training in Islam. Tehran: Sadra Publications. [in persian]
- Ozmon, H. A., & Craver, S. M. (2000). Philosophical foundations of education (Trans. Group of translators). Qom: Imam Khomeini Educational and Research Institute. [in persian]
- Pak-Saresht, M. J. (2004). "Philosophy of education," in Educational sciences: Its nature and scope. Tehran: SAMT. [in persian]
- Research Institute for Hawzah and University. (1993). An introduction to Islamic education (Vol. 1): Philosophy of education. Qom: Office of Hawzah and University Cooperation. [in persian]
- Research Institute for Hawzah and University. (1997). An introduction to Islamic education (Vol. 2): Educational goals from the Islamic perspective. Qom: Office of Hawzah and University Cooperation. [in persian]
- Sha'ri-Nejad, A. A. (n.d.). Philosophy of education. Tehran: Amir Kabir Publications. [in persian]
- Shariatmadari, A. (1988). Principles and philosophy of education. Tehran: Amir Kabir Publications.

- Shokoohi, G. (n.d.). Foundations and principles of education. Tehran: Beh-Nashr, affiliated with Astan Quds Razavi. [in persian]
- The Supreme Leader of Iran. (2007). Speeches in meetings with education administrators across the country. Tehran: Office for the Preservation and Publication of the Works of Ayatollah Khamenei. [in persian]
- Zibakalam-Mofrad, F. (Trans.). An introduction to the philosophy of education. Tehran: University of Tehran. [in persian]